

ՄՕՐԸ ԼԵԶՈՒՆ

Դեռ իբր քսան տարիներ առաջ, հեռեանքը կը պատմէին Կովկասի Հայերը. Ժէ. դարու երկրորդ քառորդին, երբ Պարսիկները Օսմանցիներէն ետ առին Սրաբատեան գաւառը, քանդեցին Երեւանի թեմին Հայ Եկեղեցիներէն Հասերուն գանձակատունները. բայց երբ ասպատակող բանակը մօտեցաւ Վաղարշապատի, Էջմիածնի վեհ տեսարանը, Մայր Տաճարը՝ իր կաթողիկէովը, զմեթներովը և բարձրակառոյց զանգակատուններովը բռնեց ամէնուն նայուածքն ու սիրտը.

— Աշխարհի վրայ ջրուած բոլոր Հայերուն ամէնէն մեծ սրբաբանին, իրենց Մայր Եկեղեցիին, Մայր Տաճարին առջև հասած ենք, լուր զրկեց Հրամատարը Սպարապետին, պէտք է որ կործանենք անոր զանգակատուններն ալ:

— Ո՛հ, պատասխանը բերաւ սուրհանդակը քանի մը օր ետքը. Թո՛ղ զէթ մայրը կարենայ երբեմն Երբեմն խօսիլ իր գաւառներուն հետ. մի՛ կտրէք իր լեզուն:

Ու խնայուեցան Մայր Տաճարին գանձակատուններն ու զմեթները:

Ասկէ՛ց է, կ'ըսեն, Էջմիածնի Եկեղեցիին այդ ատենէն Չանկը Բիլլիսի (=Չանգակաւոր Եկեղեցի) յորժոյժուա՛ր. ինչ որ եթէ մէկ կողմէն պատմական եղելութիւն մը կ'որձանագրէ հասարակաց յիշողութեան մէջ, միւս կողմէ կը մատնանէ Էջմիածնի բարոյական նշանակութիւնը, նոյն օտարներու ըմբռնումին համաձայն. անոր մայրական զիրքն ու սրտախօսիկ ղերը բովանդակ Հայութեան վերաբերմամբ:

Հայ զգացման և հայկական պատմութեան համար հաւատարմապէս, սկիզբէն՝ մեծ, և հետզհետէ աւելի գեղեցիկ եղած է ան, Էջմիածին:

Անունն իսկ, զոր գերազանցօրէն բարձր ու փափուկ ներշնչման տէր հողի՛ մը պէտք է կերտած ու կիրարկած ըլլայ առաջին անգամ, սրտազրաւ պատկեր, պատմութիւնն է իր էութեան:— Մեր հաւատքին ըմբռնումովը, Աստուծոյ Միածին Որդին յատկապէս իջած է օր մը Հայաս-

տան, Հայ ժողովուրդին հոգեւոր և ազգային փրկութեան գործը ծրագրելու համար: Ու այս ամէնը՝ միակ բառի մը մէջ. Էջմիածին:

Առատուկ կամ զիցազէպ չէ բնու ինչ որ այդ պղտիկ բայց չքեղ բառը կը չընանակէ իր ծոցին մէջ, այլ առ նուազն ապրում մէկ տեսիլքը լուսատու մեծ սրտի մը, որուն մէջ իր ցեղին՝ իր պղտիկ ցեղին մեծ հողին ապրելը էր օր մը հզօր բաբախումներով:— Իր ապագային խորունկ ու անթեք հուսալքը ունեցող ազգի մը հոգեբանական ամէնէն կարեւոր մէկ պահը եղած է այդ տեսիլքի երկնումին վայրկեանը:

Լուսաւորելէն առաջ, չուրջ երեք դարեր, Գրիստոնէութիւնը առաքելական քրիստոնէութեամբ տարածուած և հաստատուած էր Հայաստանի մէջ. իրողութիւն է այս՝ անառարկիւթիւնն ապացուցուած: Բայց նոյնքան իրական և օտոյղ է թէ Աւետարանի հաւատքը, իբրեւ կազմակերպուած գրութիւն, իբրեւ ուրոյն նուիրապետութիւն, իբրեւ Հայոց Եկեղեցի, իր գոյութիւնը կ'սկսի Լուսաւորչի օրէն, Ան մանաւանդ եղած ըլլալով զայն իբր այդպիսի ինչ կազմակերպող և կնքող առաջին ձեռքը:

Արդ, կ'արժէ զիտել թէ Լուսաւորչի Տեսիլքին նկարագրին ինքնին կը յայտնէ որ Հայ Եկեղեցին, իր կազմութեան առաջին վայրկեանէն իսկ, զինքը ծրագրող մարին մէջ զոյացուեցաւ իբրեւ Ազգային Եկեղեցի: (այս ստորոգելին ըմբռնելով պատմական նշանակութեամբ միայն՝ առանց որ եւ է վարդապետական առումի) այսինքն, իբրեւ կրօնական հաստատութիւն մը, որուն կոչումը պիտի ըլլար, նաեւ, քաղաքականապէս վտանգուած ազգի մը գոյութիւնը ապահովել և ամրապնդել բարոյական և հոգեւոր փրկութեամբ:

Այս սկզբունքը, քայլ առ քայլ բայց միշտ աւելի անցուն արդիւնաւորութեամբ զործադրուեցաւ, Լուսաւորչի անմիջական և արեւանառու յաջորդներուն օրով, հետագայ երկու դարերու ընթացքին, նախ՝ Ս. Վրթանէսի ժամանակ, երբ Ազգին համար քրիստոնէական հաւատքով նահատակուած քաջերը իր հրամանաւ սրբոց կարգը դաս-

ուեցան. յետոյ, Ս. Ներսէս Պարթևի առաջնորդութեամբ իշխանութիւնը, բարեկարգական հիմնարկութեանց հաստատումով՝ Ազգին բարոյական կեանքը ուժաւորելու մեծ ջործին լծուեցաւ անձնութիւններով. եւ ի վերջոյ, Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի թուականին, երբ Ազգային վերակենցաղումին ասկեղարը հրաշակերտուեցաւ հայերէն գիրերու գիւտով եւ հայ գրականութեան ասեղծումով եւ մշակութեամբ:

Եւ այս ամէնը, Լուսաւորչի տեսիլքէն մինչեւ Սահակի տեսիլքը, ազգային տեսլականին իրականացման համար թափուած բոլոր ճիգն ու ջանքը կատարուեցան Վաղարշապատի, Արշակունեաց այս վերջին մայրաքաղաքին մէջ, որ երկնային անօրէնութեամբ հիմա կը լինէր այսպէս առաջին քաղաքամայրը ազգին նուիրապետական իշխանութեան, եւ ատով իսկ՝ հազար տարանոց վերածնութեան բովանդակ Հայութեան:

Այս պատճառաւ, ա՛յ այնուհետեւ, ժողովուրդը անոր վրայ տեսաւ միշտ խանդակաթ եւ փարեկի մօր մը պատկերը. ու Մայր-եկեղեցի, Մայր-Տաճար, Մայրավանք եւ Մայր-Աթոռ բացատրութիւնները, որոնց մէջէն իր սրտին վրայ կը ծիածանուէին անոյշ եւ մաքուր լոյսի մը շողունները, ամէնուն հոգիներուն մէջ տպաւորուեցան անփոխարինելի քաղցրութեան մը ամէնէն սուրբ ազգամեներով:

Յետոյ, երբ քաղաքական հանգամանքներու տեսէն, Հայոց Հայրապետանոցը իւր տասը դարեր փոխադրուեցաւ զէս ու զէն, Ազգին զգացումին մէջ էջմիածին պահեց դարձեալ եւ միշտ իր նշանակութիւնը: Աթոռին այս տարուբերեալ վիճակը կը համարուէր գէպերու հարկադրանքէն յառաջ եկած թափառակոնութիւն միայն, ու հայրապետները, թէեւ հեռու էջմիածինէն, յաճախ կ'ստորագրէին Կարողիկոս էջմիածնի, սպանիստայի.:

Սիրտերը չէին փրթած երբեք Լուսաւորչի Տաճարէն. հասկնալու համար թէ որչափ ճշմարիտ է այս մտածումը, պէտք է պատմութեան մէջ դիտել արտակարգօրէն խանդավառ այն ողբերութիւնը, զոր հայրապետական աթոռը Սիսէն էջմիածին

վերադարձնելու ձեռնարկը 1441ին յառաջ բերաւ ամբողջ Հայութեան մէջ, ու ընդհանուր զոհունակութիւնը, զոր այդ ձեռնարկին յաջողութիւնը պատճառեց:

Ասոյդ է թէ այս եղելութիւնէն ետքը, զեռ մինչեւ երկու դար, քաղաքական իրադարձութեանց հետեանքով, էջմիածնի վրայ օր մը չծագեցաւ բարի աստղ մը, ծնունդ տալու համար բարգաւաճ կեանքի նոր շրջաններու. այսու ամենայնիւ իր ոչ-բնական մեաց միշտ ժողովրդին սիրտին մէջ, ու նոր ժամանակաց Խորենացիին՝ Առաքել Դաւրիժեցի՝ երբ կը գրէր ժէ. դարուն ա ի վերայ Աջոյն եւ էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կայ», որքան պատմական՝ նոյնքան բարոյական ճշմարտութիւն մը կ'արտայայտէր:

Սուրբին արցունքներէն՝ այսինքն ազգին վիշտէն իր բոցին սնունդը աշնոյ կանխեղը, ազգային յոյսը, ժողովրդին երեակայութեան մէջ անչէջ մեաց միշտ Արագածի բարձունքին վրայ. ու էջմիածին, սգաւոր այլ օրդեւէր մայր, իր զաւանչներուն՝ ի սփիւռս աշխարհի ցրուած Հայութեան խօսեցաւ միշտ իր յիշատակին քաղցրութեամբ, իր աւանդութիւններուն՝ քրքրութեամբ, իր մեռնին շողակաթ օճութեամբ, իր սրբատառ կոնդակներով, իր հայրենաքարոզ նուիրակներով, իր տաղերով ու շարականով, իր շնորհարարութիւններով, իր զպրոցովն ու ճեմարանով, իր գրչագրերովն ու տպարանով, իր Արարատովն ու բազմազան հրատարակութիւններով:

Վերջին պատերազմի ամէնէն բռնն ստատկութեանց միջոցին, երկինք այնպէս կամեցան որ դարձեալ կանդուն մեաց Հայոց Մայրավանքը, էջմիածին, Լուսաւորչի Մայր Տաճարը, իր գմբէթովն ու զանգակատուններով, որոնց՝ վերջին պահուն նորէն խնայիւր էր թնդանօթը, անգամ մը իր հրաշունչ երախտ անոնց ուղղելէն ետքը:

Ազգն համարէն իրաւունք ունէր այս գէպքին մէջ եւ տեսնելու խորհրդանշական եղելութիւն մը. Աստուած նորէն պահեր էր մօրը լեզուն, որպէս զի անիկա խօսի իր մօտը եւ հեռուն, աշխարհի չորս ծայրը ցրուած վշտահար զաւակներուն, վշտահար Հայութեան:

Բայց ան լուս է ահա տարիներէ ի վեր . . .

Ու լուսութիւնն է նաեւ որ կը տրիէ միշտ իր շուրջը. ինչ որ կ'իմանանք իր մասին, տարտամ լուրերու և տարածայն նութեանց այն փշրանքներն են միայն, զորս հովեր մերթ ընդ մերթ կը նետեն մեր մէջ այս կամ այն անկիւններէն:

Ո՞վ է համարացուցեր մօրը ընդուն. և ինչո՞ւ կերպով մը հարկադրուած այդ լուսութիւնը իր մասին:

Այս հարցումներուն պատասխանը, ամէն Հայու համար ո՛րքան խոռոչիչ նշանքան շիկնեցնող, սիրտերնուս մէջ է արդէն: Պէտք չունինք այժմ մասնաւորութիւններով զրազելու. բայց ամէնքս պարտական ենք կարծեմ մտածելու թէ՛ այդ լուսութիւնը աւելի քան ահաւոր, այսինքն մահացուցիչ բան մը ունի իր մէջ: Անիկա կը նշանակէ, Կիրիկիոյ Շնորհապարզ կաթողիկոսը կ'ահազանդէ ԿՏԱԿ Թրտղութիւն ներքեւ արտօսարարած իր տողերուն մէջ, թէ Հայ Եկեղեցւոյ նախնականութիւնը ի վստահի ե, նախ իր կեդրոնին՝ Էջմիածնի մէջ նոյն իսկ:

Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աթոսանիստ սրբափայլը կը թափ մօտեցած ըլլալ սե կէտի մը, որմէ անդին անիկա պիտի դադրի այլ ևս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կեդրոնն ըլլալէ:

Տխուր է անշուշտ այս մտածումին տրւած տպաւորութիւնը. բայց իմ համեստ դատումովս, շատ աւելի տխուր է այն տրամադրութիւնը որ կարծես թէ սկսած է ուրեք ուրեք միտքերը նախապատրաստել համակերպելու ի վերջոյ այդպիսի կացութեան մը, և այժմէն խորհելու նոյն իսկ թէ ո՛ւր պիտի փոխադրուի կամ ինչո՞վ պիտի փոխանակուի Էջմիածինը, երբ այլ ևս տեղ ցոյց չտրուի իրեն Արարատեան դաշտին մէջ, Վաղարշապատի առնթրի:

Այսպէս, լուսեցաւ թէ մտածուած է ոմանց կողմէ որ, այդպիսի պարագայի մը մէջ, Մայր Աթոռոյ տեղափոխութեան յարմարագոյն վայրը պէտք է նկատել Արտազու Ս. Թադէի վանքը, ի Պարսկաստան, իրրեւ ազգին նախալուսաւորչեան աթոռներէն մին:

Ուրիշներ խորհեր էին Խորհրդային Հայաստանի արտաքին մնացած Հայութիւնը

նը նախապետութիւն Կիրիկիոյ Կաթողիկոսութեան ենթարկելու հնարաւորութեան մը վրայ:

Նշան դարձեալ ոմանք, որ թէ՛ Էջմիածնի և թէ՛ Կիրիկիոյ հայրապետական աթոռներուն մօտալուս եղերական վախճանին մասին միանգամայն երկիւղալից, ազգային խմաստութիւն նկատեցին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նախապետութեան համագլխային դահուն գիրքը փոխանցել Հայոց Երեսօղէմի Առաքելական Աթոռին, աչքի առջև ունենալով Ս. Քաղաքին ներկայ առաւելութիւնները, և Ս. Յակոբեանց վանքին արդի ուսումնական և վաղեմի միաբանական բարգաւաճ դրութիւնը:

Այս երեք միջոցներուն վրայ առանձինն անդրադառնալէ առաջ, կ'ուզէի սակայն երկու տողով նկատի առնել նախ աս պարագան թէ ո՛րքան հիմնաւոր կրնայ ըլլալ Էջմիածնի մասին զգացուած այդ միտափոխութիւնը:

Հայութեան ամենամեծ մասը այժմ կ'ապրի Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Միութեան սահմաններուն մէջ: Ու գիտենք թէ ամենաստուար այդ մեծամասնութեան մէջ զոյգն փոքրամասնութիւն մը կայ որ, առաջնորդուած Ազատ Եկեղեցի կոչուած վատառողջ շարժումէ մը, զաղջ՝ եթէ ոչ ընդդիմադիր վերաբերմունք մը ունի Մայր Աթոռոյ հանդէպ. իսկ այդ կերպ վերաբերմունքը ուղղուած է — ինչպէս իրենք իսկ այնքան ճիշդ կ'ընեն հաստատելու — ո՛չ թէ Էջմիածնի դադափարին, Մայր Աթոռոյ նախապետական կազմին և դրութեան, այլ Հողեւոր Գերագոյն Խորհուրդի ձեռն, և աւելի անձնական շարժառիթներով, հաւանաբար անոր անգամներու անձին դէմ:

Պարզ է ուրեմն թէ բովանդակ Հայութիւնը, Հայաստանի մէջ և անկէ դուրս, հոգեւին փարած կը մնայ միշտ Էջմիածնի անուան և այդ մտածումին՝ որուն պատկերն է միայն իր բոլոր:

Արդ, հնա՛ր է միթէ, կամ ներկի՞ է մտածել նոյն իսկ թէ Հայաստանի ներկայ կառավարութիւնը, բախտորոշ վայրկեանի մը մէջ, Հայութեան հոգեւոր կեանքին ազգային ոգին ներկայացնող Հաստատութեան նկատմամբ պիտի ուզէ ունենալ այն-

պիտի կեցուածք մը, որ խորունկ վիշտ միայն պիտի պատճառէ ամբողջ այս ժողովուրդին: Հայաստանի կառավարութիւնը Հայութեան սրտին դէմ պիտի առնուէ այնպիսի քայլ մը. — կը փափաքեմ տարակուսիլ զեռ այս մասին:

Ոգին՝ չոր անիկա շարունակ պարզեց Հայ հայրենիքին տնտեսական եւ քաղաքակրթական բարդաւաճումը ընդհանուր աշխատութեանց միջոցին, արդարամիտ այն վարժուեալք, որ կը թուի ան ջոյց տալ, հայկական ուղղագրութեան մասին եղած հապճեպ եւ սխալ անօրինութեանց վրայ ուղեով անդրադառնալ վերատին, եւ վերջապէս այն իրողութիւնը թէ, հակառակ մեր զգացումները դառնացնող ինչ ինչ դէպքերու, Խորհրդային Միութեան պարագրութեան մէջ ստեղծուած հակակրօն պայքարի միջոցին, Հայաստանի մէջ եւ Եւրոպայի հանդէպ տեղի չունեցան այն ստատիկութիւնները, որոնք նոյնքան անուպայ խժոժութեամբ ի յայտ եկան Մոսկուայի եւ Տիֆլիսի եւ իրենց չըջանակներուն մէջ, անոնց եկեղեցական դպրոցական եւ նուիրապետական իշխանութեան դէմ, այս ամէնը կը թելադրեն զմեզ պարզապէս բոլորովին անձնատուր չըլլալ տակաւին տխուր յոռետեսութեան մը:

Ինչ որ ալ ըսուի, երեւոյթները ինչ գոյներու տակ ալ ներկայացնեն իրականութիւնը, պէտք է ընդունիլ թէ Հայաստանի Հանրապետութեան արդի վարիչները Հայ եւ ամէն բանէ առաջ, եւ անկարելի է որ Հայեր, որոնք ազգին պատմական ինքնութեան եւ բարոյական առաքինութիւններու փաստն ունին իրենց գիտակցութեան մէջ, ուզեն չհասկնալ թէ անհնար է տապարի հարուածով մը կործանել ժողովուրդին ճակատագրին վրայ այնքան մեծ եւ բարի ազդեցութիւններով եւ արդիւնքներով յայտնագործուած դաւաճող զօրութիւն մը. անկարելի է որ այսպիսի համոզումներով սրտայնդուած, անոնք չուզեն այդ ուղղութեամբ մշակել նաեւ Խորհրդային դրութեան գերադաս եւ իրաւասու չըջանակները:

Մեր համոզումը, աւելի անկեղծօրէն մեր իղձն ու անկախութիւնն է տրեկա:

Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետական իշխանութիւնը կարծուածին պէս ի վտանգի

չի կրնար եղած ըլլալ իր կեղերներն մէջ իսկ, կիլիկիոյ մեծ հոգի այլ դժբախտ Կաթողիկոսը, որուն զմեռն նախազգացումներն ոչ մին սակայն ստած է ցարդ իրականութիւնը, սրտազինա կը փափաքինք որ զէթ այս անգամ սխալած ըլլայ իր այդ թուիքին մէջ: Եւ թոյլ կուտանք նոյն իսկ մեզի, ըստ ոմանց թերեւս չափազանց միամիտ յոյսով մը, խորհելու թէ ազգին ընդհանրական Հայրապետը, եթէ կարենար, այդ նոյն յուսովոր ողբով պիտի խօսէր մեզի: Էջմիածին, այս խնդրոյն համար, լատտեսութեան ազդուր մը պիտի ըլլար, եթէ մայրը կարենար խօսիլ իր զուակներուն հետ:

Ու մեր միաքը ընդունայն թափառումներով պիտի չչարժակոծուէր նոյն տանն այլապէս ուղղութիւններու վրայ, ի վտանգի համարուած կացութեան դարձան փնտռելու համար այս ու այն պատմական կամ նուիրապետական դիրքերէն. դարձան՝ չոր անոնք պիտի չկրնային մատուցանել, տրեւալ այն պայմաններուն մէջ, որ կը գտնուին այժմ իրենք:

Գալիտի

ԹՈՐԴՈՄ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

ԳԵՐԵԶՄԱՆՆ ՈՒ ՎԱՐԴԷ

Գերեզմանը Վարդին լսաւ.
Սիրոյ ծաղիկ, ի՞նչ կ'ընես դուն
Ըզնկ քոյրդ արցունքն ապուն:

Վարդն ալ հարցուց Գերեզմանին,
Դուն ի՞նչ կ'ընես՝ որոնք կ'ընկնին
Գո մըջաքայտ խորիկ մեջ սեւա:

Վարդն լսաւ. Ո՛վ Գերեզման գիշ,
Այն ցօղերով կը շինեմ ես
Մեղրի՛ յանդիս քոյրեր պահպա:
Ու Գերեզմանն. «Եւ այն հողի՛ն՝
Որ ինձ կու գան, լացո՛ղ ծաղիկ,
Հրեշտակ կ'ընեմ երկրնի մեջ»:

Վ. ՀԻԻԿՈ